

SADRŽAJ

Predgovor	7
------------------------	---

UVOD:

JEDNA I DRUGA EUROPA	9
Evandeoski individualizam	11
Seljaci i nacije	15
Grad, kapitalizam i industrija	21
Zakon većine	26
O dobroj upotrebi modela za analizu različitosti	29

PRVO POGLAVLJE:

VJERSKO NASLJEĐE	43
Crkve i država	44
Vjerska praksa	49
Individualizam u potrazi za zajednicom	54
Privatno, javno, političko	57

DRUGO POGLAVLJE:

NAPREDAK INDIVIDUALIZMA I MORALNA KONVERGENCIJA	63
Obitelj i posao	65
Politika	69
Regije i nacije	73
Individualizam i permisivnost.....	80
Zaključak	82

TREĆE POGLAVLJE:

OBITELJ I RODBINA	85
Drevne razlike	86
Slabljenje obiteljske jezgre	92
Jačanje uloge rodbine	99
Loza i preuređena obitelj	103
Zaključak	106

ČETVRTO POGLAVLJE:

BIJAHU NEKAD KLASA I SLOJEVI	111
Rođenje i nestanak klasa	111
Razni oblici stratifikacije	119
Primanja i stil života	124
Zaključak	132

PETO POGLAVLJE:	
...A SUTRA, RASCJEPI I MREŽE?	135
Ulazak u život.....	136
Treća dob	139
Muškarci i žene	141
Novi niži proletarijat?	145
Obrazovanje i regrutacija upravljača	151
Zaključak	155

ŠESTO POGLAVLJE:	
DRŽAVA IZMEĐU EUROPE I REGIJA	159
Francusko i englesko porijeklo države	160
Administracija i demokracija	163
Gradovi i regije	165
Imigracija	168
Administrativne i pravne mreže	171
Nacionalna obrana i javni poredak	173
Ekonomija i socijalna država	176
Zaključak	178

SEDMO POGLAVLJE:	
RAZNOLIKOST KAPITALIZAMA	181
Pregovarački kapitalizam	183
Mrežni kapitalizam	187
Kapitalizam Colbertova tipa	189
Individualistički kapitalizam	188
Snaga nacionalne kulture	192
Posao i nezaposlenost.....	193
Privatizacija	196
Zaključak	199

ZAKLJUČAK:	
MIJENJATI SE OSTAJUĆI SVOJ	203

Bibliografija	217
----------------------------	-----

Kazalo osobnih imena	223
-----------------------------------	-----

Kazalo pojmova	227
-----------------------------	-----

Pogovor (Vlado Puljiz)	233
-------------------------------------	-----

PREDGOVOR

Ova knjiga predstavlja nacrt ili, još bolje, niz skica socioloških tema. Dobri poznavatelji pojedinih zemalja moj će pokušaj promatrati pomalo s visoka, dok će stručnjaci za svaku od tema moj shematizam smatrati pretjeranim. I jedne i druge molim da mi oprostite. Ako ova knjiga ima ikakvu zaslugu, ona je, prije svega, u naporu da se okupe disparatni podaci i postavi pitanje kakve tendencije i snage djeluju u raznim zemljama. Čitatelju dajem plod vlastite žetve i razmišljanja, a ocjene se usuđujem formulirati samo kako bih potakao rasprave među kompetentnijim ekspertima očekujući da drugi slični pokušaji potaknu raspravu.

Utoliko sam slobodniji iskazati svoju zahvalnost svima onima koji su mi pomogli u ovom opasnom pokušaju. Najprije svojim kolegama iz ekipe Louis Dirn u OFCE-u¹ i iz Sociološkog opservatorija za promjene² (Državna fondacija političkih znanosti³-CNRS⁴) koji vode komparativna istraživanja u različitim područjima i od kojih su neki dobri poznavatelji jedne od susjednih zemalja. Uvijek raspoloženi i spremni za moja pitanja, velikodušno su mi prenijeli svoja znanja. Najviše dugujem Louisu Chauvelu, Laurence Duboys Fresney, Michelu Forséu, Patricku Le Galèsu, Marcu Obertiju i Denisu Stocletu.

Međunarodni program “Comparative Charting of Social Change” koji smo pokrenuli s Theodorom Caplowom 1987. godine omogućio mi je intenzivne rasprave s kolegama iz šest zemalja s obje strane Atlantika. Opservatorij socijalnih promjena u Zapadnoj Europi,⁵ koji smo zahvaljujući predsjedniku Monoryju⁶ otvorili u Poitiersu s Arnauld Bagnascom, Vincentom Wrightom i Patrickom Le Galèsom, iz godine u godinu davao mi je komparativne analize koje su vodili stručnjaci svih područja u svakoj od zemalja. Zbirka objavljenih knjiga (uključujući i Šest načina da se bude Europljanin⁷ pod vodstvom Dominique Schnapper) početak je europske komparativne biblioteke.

Radosno sam prekopavao i po jednima i po drugima te im dugujem veliko hvala.

¹ OFCE (Observatoire français des conjonctures économiques), Francuski opservatorij za ekonomske konjunktore. Op. prev.

² Observatoire sociologique du changement. Op. prev.

³ Fondation Nationale des Sciences Politiques. Op. prev.

⁴ CNRS (Centre national de la recherche scientifique), Državni centar za znanstvena istraživanja. Op. prev.

⁵ L'Observatoire du changement social en Europe occidentale. Op. prev.

⁶ René Monory, predsjednik Senata Republike Francuske od 1992. do 1998. godine. Op. prev.

⁷ Six manières d'être européen. Op. prev.

UVOD

JEDNA I DRUGA EUROPA¹

"Europa od Atlantika do Urala" samo je povijesna varka. Od granica Vestfalije do Vladivostoka, u ogromnoj euroazijskoj ravnici Ural nije "prirodna" granica, a sibirski su gradovi "europskiji" od Nižnjeg Novgoroda ili Kijeva. Da odmah krenem u srž svoje argumentacije, predložit ću, dakle, od samog početka odvajanje Zapadne Europe od "Druge Europe", posuđujući taj izraz od Czeslava Milosza (1964.). Zapravo je za njega i Rusija bila jedan drugi svijet, dok ću ja ovdje pod tim pojmom obuhvatiti cijeli europski Istok, a razdjelnicu između dva dijela smjestit ću točno na granici na kojoj se spustila željezna zavjesa 1948. godine, s dvije "pogreške", Istočnom Njemačkom i Češkom koje, naravno, čine dio Zapadne Europe. Drugim riječima, na istočnim vojnim krajinama Carstva Karla Velikog (814.) i Carstva Hohenstaufena (1250.): linijom Odra-Nisa, granicom koja je upravo uspostavljena između Češke i Slovačke Republike, koja se nastavlja granicom između Austrije i Mađarske, a zatim se spušta prema Jadranu, uključujući Sloveniju koja nikad nije pripadala Turskom Carstvu. Ta je južna granica pojačana zbog turske prijetnje: treba li podsjetiti da su se dva puta Turci zaustavili pod zidinama Beča (1529. i 1683.) i da su Mađarsku izgubili mirom u Sremskim Karlovcima 1699. godine. Povlačeći se Turci su kod naroda koje su osvojili ostavili neizbrisive običaje i ponašanja. Mađarski povjesničari (Szucs, 1985.) znaju o čemu govore kad tvrde da je Tursko Carstvo bilo instrument "ekonomske, kulturne i etničke destrukcije". Ono je samljelo svaki drugi identitet osim etničko-religijskog, koji jedini preživljava. Nesretni događaji u Bosni pokazuju da je ta povijesna podjela između jedne i druge Europe aktualnija no ikad.

Kao ni zemljopis, ni povijest ne nudi definiciju Europe. Za Grke i Rimljane pojam Europe nije postojao (Pillorget, 1992.). Često se kaže da je Karlo Veliki prvi Europljanin. U mnogim ga tekstovima nazivaju *Pater Europae*, očigledno zbog toga da bi ga stavili u opoziciju s drugim carem – vladarom Bizanta. Tijekom narednih stoljeća riječ Europa ne nestaje potpuno, ali se ponajviše govori o kršćanstvu: *Christianitas*, pa čak i *Respublica Christiana*. U *Božanstvenoj komediji* Dante se tri puta referira na Europu i petnaest puta na kršćanstvo. Ti-

¹ Ovaj je uvod objavljen u nešto drukčijem obliku u *La Revue Tocqueville/The Tocqueville Review*, sv. XV., br. 2, 1994.

jekom 16. stoljeća Europa postaje svjesna sebe nakon velikih otkrića te novih prijetnji koje predstavlja sultan i kršćanski raskol nastao zbog protestantske reformacije. Europa u isto vrijeme postaje istinska "zajednica mišljenja", *Respublica literarum*, ali i gotovo stalno bojno polje, pa pojam kršćanstva sve više ustupa mjesto Europi. Karla V. pozdravljaju kao *futurus Europae dominus*, ali Franjo I. sprečava europsku dominaciju Habsburgovaca sklapajući savez sa sultanom. Od tog trenutka Europljani počinju upoznavati Turke, njihove običaje i njihovo ponašanje: između 1480. i 1609. više od 80 knjiga posvećeno je Turskoj, a samo 40 dvjema Amerikama. Suočeni s Turcima, prijetećim susjedima, te dalekim dobroćudnim američkim divljacima, Europljani počinju shvaćati da su različiti.

No, za istinsku konceptualizaciju Europe treba pričekati do 18. stoljeća: prvo izdanje Furetièreova *Rječnika* (1684.) ne sadrži riječ Europa, koju nalazimo u Trévouxovu *Rječniku* (1732.). *Respublica literarum* postat će Europa prosvjetiteljstva, tako da će Edmund Burke moći napisati: "Niti jedan Europljanin ne može biti potpuni stranac ni u kojem dijelu Europe." Francuska je revolucija htjela biti paneuropska i oružjem je širom kontinenta nastojala širiti prava čovjeka i uništiti tirane. Ali kao bumerang vratit će joj se nacionalizmi i doprinijet će stvaranju država-nacija.

Odvojena tijekom pedeset godina od "Druge Europe", Zapadna je Europa živjela u jednom ekonomskom tržištu, pod pokroviteljskom zaštitom imperija Amerike, ali je sačuvala zadivljujuću raznolikost običaja i institucija tako da svaka nacija i svaka regija svojim poslovima upravlja na osobit način. O kojoj Europi govorimo? Koja su njezina zajednička, temeljna i razlikovna obilježja?

Unutar tog europskog Zapada osnovna obilježja predstavljaju kontrast, točku po točku, s Drugom Europom. Moj model europske civilizacije gradi se na četiri osnovna stupa:

1. *Evandeoski i rimski individualizam*. Pojedinaac je primaran, a društvena skupina sekundarna i njezina je svrha zadovoljiti potrebe i želje pojedinca.

2. *Ideja nacije*. Naseljena sedentarnim seljacima na zemlji koju posjeduju, Europa je prošla put od feudalizma do države-nacije, a da od doba Karla Velikog nije upoznala carstvo. Europa nacija suprotstavlja se Europi carstava.

3. *Kapitalizam* izumljen u 16. stoljeću razvio se zahvaljujući industriji i posebnom odnosu između znanosti i tehnike koji ona podrazumijeva.

4. *Demokracija* ili, točnije, vladavina većine uz poštivanje prava manjine.

Povezana međusobno, ta četiri stupa, izuzetna u povijesti civilizacija, čine model koji ću pokušati predstaviti.

EVANĐEOSKI INDIVIDUALIZAM

Neposredni odnos između stvorenja i njegova Stvoritelja temelj je zapadnog individualizma. Već je veza židovskog naroda i njegova Boga uspostavila "ugovor" između naroda slobodnog u svojoj sudbini i Boga slobodnog u svom izboru: ako se narod koji je Bog odabrao pokaže nedostojan odabira, on se mora iskupiti i zatražiti svoje otkupljenje. U Knjizi postanka Adam se pobuni protiv Boga koji ga je upravo stvorio. Kao što lijepo kaže Chantal Millon-Delsol (1993., str. 24.), "Adam uzima život u svoje ruke izazivajući Boga: više volim svoje dostojanstvo u nesreći, jer u čistoj sreći koju mi ti predlažeš nisam siguran da ću postojati". Na Sinaju Mojsije dobiva prijedlog saveza s Bogom i silazi ga predložiti narodu, "Prihvati zatim Knjigu saveza pa je narodu glasno pročita, a narod uzvratil: "Sve što je Jahve rekao izvršit ćemo i poslušat ćemo." Mojsije potom uzme krv te poškropi narod govoreći: "Ovo je krv Saveza koji je Jahve s vama uspostavio na temelju ovih riječi." (Izlazak, 24, 7-8). Zatim se, kao dobar pregovarač, opet uspinje na goru da Bogu prenese sporazum s narodom i zapečati Savez.

Čudan i izuzetan odnos drugosti koji će Krist prenijeti s naroda na pojedinca. U Evanđelju svako stvorenje svoje osobno spasenje očekuje od Stvoritelja. Samo od njega. Krik očaja s Golgote: "*Eli, Eli, lema sabahtani*", "Bože moj, Bože moj, zašto si me ostavio?" (Matej, 27, 46) izražava očaj čovjeka, samog u trenutku smrti, bez pomoći bližnjih i društva. To je krajnji doseg Govora na gori koji formulira potpuno individualistički, pa čak i antidruštveni moral: Kraljevstvo Božje obećano je siromašnima, svakome siromahu, a ne kolektivitetu siromaha. Preporuka "Volite jedni druge" jest individualistička preporuka. Deset zapovijedi referira se na elementarno društvo u kojemu je trebalo štovati svoje pretke i nije se smjelo prevariti drugoga. Tome više nema ni traga u Blaženstvima. Društvo je potpuno odsutno iz Evanđelja, osim u obliku Farizeja, Hrama nastanjenog trgovcima i mnoštvom koje od Pilata traži Isusovo mučenje. Drugim riječima, društvo je loše, ono je prepreka božanskom izboru umjesto da čovjeku pomogne da stupi u Kraljevstvo Božje.

Ta evanđeoska poruka apsolutnog individualizma, toliko neobična za svako društvo, brzo se sukobila s antičkim društvima. A zatim se jednom neobičnom društvenom transmigracijom utjelovila u jednoj od najneobičnijih institucija cijele povijesti čovječanstva: Rimskoj crkvi. Ona je potvrdila da svako stvorenje ima potrebu za posredništvom svećenika kako ne bi zastranilo u krivim vjerovanjima i za podrškom

crkvene strukture kako bi stupilo u Kraljevstvo Božje. Tako je tijekom šesnaest stoljeća evanđeoska poruka izgubila svoju ideološku oštricu i "pomirila se sa svijetom" posredstvom rimskog pontifa. Sve "hereze" koje su uzdizale temeljni princip neposredne veze između stvorenja i njegova Stvoritelja bile su uništene oružjem i u krvi. Nakon mnogih drugih i Jan Hus, podrijetlom seljak iz Češke, propovijedao je povratak evanđeoske čistoće te ukidanje crkve i feudalizma kako bi se iznova uspostavila jednakost svih stvorenja u seljačkoj demokraciji. Bio je spaljen u Konstanzu 1415., ali njegovi učenici, husiti i taboriti, nastavili su potragu za parusijom tijekom više od jednog stoljeća, sve dok Luther opet nije preuzeo tu poruku, ovaj put s općepoznatim uspjehom. On je za vjernika tražio pravo da sam u Bibliji čita Riječ Božju. Godine 1967., nakon Drugog vatikanskog koncila, Biblija iz Mélna² još uvijek tvrdi: "Upravo, dakle, Crkva, koju hrani njezina tradicija, ima moć i pravo autentičnog čitanja i tumačenja Biblije", (str. XXIX).

Drugi je korijen zapadnog individualizma u rimskom pravu. Od zakona Dvanaest ploča (451. g. pr. Kr.) do Justinijana i Napoleona, dvijetisućljetna karijera tog ideološkog remek-djela zavređuje sociološku analizu: logička čvrstina omogućila mu je da se odrazi kroz stoljeća, dok mu je interpretativna gipkost u isto vrijeme omogućila služenje svim vlastima i primjenu čak i u društvima s najproturječnijom pravnom tradicijom. Ali ne postoji individualističkije pravo, kako osobno, tako i stvarno. Ono tvrdi da se "ništa ne smije ostati nepodijeljeno", načelu koje uništava sve obiteljske zajednice i kojemu su pravници svih doba i svih zemalja pokušavali doskočiti na više ili manje prihvatljive načine, ali uvijek u kontradikciji s načelom. To načelo, uostalom, tvrdi da stvar može imati samo jednog gospodara, i da ovaj nad njom ima sva prava: *usus, fructus, abusus*. Gospodar ima pravo uništiti stvar koju posjeduje i ubiti roba kojeg posjeduje. Nad svojom zemljom gospodar ima sva prava korištenja i skupljanja plodova, nitko drugi ne može s njime dijeliti to pravo. Ta je ideja strana većini civilizacija. U starom mezopotamijskom pravu zemlja se ne može prodati: ako se mora prenijeti na drugoga, onda se uzima grumen zemlje koji se ritualno baca u rijeku, u kojoj se grumen raspada. Tako je polje simbolički uništeno i nova zemlja stječe novog vlasnika. Najčešće zemlja može biti predmet više oblika prava služnosti, ali ne i prava vlasništva: eminentni posjed može pripadati Bogu, kolektivu ili vlastelinu, dok seljak ima puno pravo korištenja zemlje koju obrađuje, njezine plodove može dijeliti s drugima i prenijeti je na svoju djecu. Po muslimanskom pravu plodovi se dijele na pet dijelova, između vlasnika zemljišta, onog koji daje vodu, obrađivača, a jedan dio ide za stoku i sjeme. Mi smo toliko prožeti idejom da je

² Kartuzijanski samostan. Op. prev.

vlasništvo individualno pravo da nam se druge koncepcije čine čudnovatima. Proglašavanje vlasništva pravom čovjeka u Deklaraciji iz 1789. može nasmijati etnologa i skandalizirati socijalista, za kojeg "vlasništvo predstavlja krađu!".

Kanonsko pravo preuzelo je individualističko načelo Evanđelja, dovodeći ga ponekad do ekstrema, posebice kad se radi o braku. Ideja da je brak rezultat želja isključivo bračnih drugova antidruštvena je koncepcija i odbijanje rodbinskih veza. Niti jedno društvo nikad nije bilo izgrađeno na tom načelu. U svim poznatim društvima mudrost nalaže da odabir zaručnika bude usmjeren, ako ne i određen, od strane roditelja i cijele društvene okoline. Brak je veza između dvije loze ili dva egzogamna dijela, a precizna se pravila primjenjuju posvuda kako bi se označili poželjni i zabranjeni odabiri. Načelo kanonskog prava direktno proizlazi iz Evanđelja: "Stoga će čovjek ostaviti oca i majku da prione uza svoju ženu; i njih dvoje bit će jedno tijelo." Prihvatljiva odredba nomadskim narodima koji žive u plemenima, ali neprihvatljiva drugima. U feudalna, agrarna ili seljačka, a zatim i u građanska društva, ta odredba nije mogla prodrijeti. Tijekom dva tisućljeća brakove su organizirali roditelji, u interesu dviju loza, a ne zbog osjećaja budućih supružnika. Molière je od toga napravio move-ns većine svojih komedija: na Harpagonovo: "Bez miraza!", Valère odgovara: "Mora se!".

Krajem 20. stoljeća napokon pobjeđuje želja bračnih partnera i kanonsko načelo prodire u zapadne običaje, i to upravo u vrijeme kada, kao nekom povijesnom lukavštinom, drugi evanđeoski princip: "Ono što Bog sastavi, neka čovjek ne rastavi", neraskidivost braka, posustaje pred širenjem razvoda. Nakon što su Farizeji otišli, učenici bijahu izbezumljeni kad su čuli da više ne mogu otjerati svoje žene, pa su iznova postavili pitanje Isusu, i on im reče: "Tko otpusti svoju ženu pa se oženi drugom, čini prema prvoj preljub. I ako žena napusti svoga muža pa se uda za drugoga, čini preljub." Ne može biti jasnije. Sveti Pavao će ići dotle da će odgovarati udovce i udovice od ponovnog vjenčanja, "ako li se ne mogu uzdržati, neka se ponovo žene: bolje je ženiti se negoli izgarati", (Korinćani, I, 7-9). Crkva je uvijek loše gledala na ponovno vjenčanje udovaca i udovica. Prvi su kršćani pokazivali neobično užasavanje od tijela i seksa, (Brown, 1995.).

Kako održati načelo potpune monogamije kad se trećina parova razvodi i kad se 40% prvorodne djece u nekim europskim zemljama rađa izvan braka? U neku ruku uhvaćen s leđa, rimski biskup ima velikih poteškoća da popusti evanđeoskoj ortodoksiji kao što su to napravili protestanti. Naime, u današnje je vrijeme proturječno proklamirati potpuno slobodan izbor supružnika, a u isto vrijeme i insistirati na tome da taj izbor bude neraskidiv. Naravno, ugovor predstavlja zakon za obje

strane, *pacta sunt servanda*. Ali ono što je zajednička volja sastavila, zajednička volja može i rastaviti. Ako su roditelji sklopili brak zbog društvene ili ekonomske prikladnosti, ti razlozi ostaju. Ako partneri svoju odluku motiviraju samo uzajamnom privlačnošću i ako ta privlačnost nestane, zašto poštovati ugovor koji je lišen smisla? Isus je rekao: supružnici su slobodni, ali njihov izbor potvrđuje Bog, a ono što je Bog sastavio nitko ne može rastaviti. Lako je to reći, ali vjera mora biti izuzetno snažna da bude jača od osjećaja. Božje djelovanje gubi svoju učinkovitost u Zapadnoj Europi, u društvu u kojem su, kao što ćemo vidjeti, manje od 10% vjernika redoviti praktikanti.

Individualizam predstavlja ideološku inovaciju neslućene snage, koja se sukobljavala sa suprotnim načelom, zajedničkim svim poznatim civilizacijama: grupa ima prednost pred pojedincem. U Grčkoj je protjerivanje bilo najteža kazna zato što se izgonom izvan grada od građanina stvaralo biće "bez grada", što je suprotnost čovjeku pa, dakle, potencijalnog roba, u najboljem slučaju slugu. Čovjek može biti razuman samo ako živi u gradu koji ima dobre zakone i upravo je zbog toga potraga za dobrim zakonima toliko važna. U Indiji se *out cast* nalazi u situaciji koja podsjeća na antički izgon: čovjek bez kaste nema identiteta.

Individualizam je diskretno preživljavao na teorijskom planu sve dok protestantska reformacija nije dovela do njegova trijumfa u Sjevernoj Europi. U katoličkoj će Europi protureformacija popustiti u tom pitanju i Sveti Ignacije je reintegrirao načelo neposredne veze između stvorenja i Stvoritelja. *Duhovne vježbe* i *Imitacija Isusa Krista* uopće se ne pozivaju na Crkvu. Moralna teologija proizašla iz koncila u Trentu bila je u strašnim teškoćama kako pomiriti dva tako proturječna načela kao što su autoritet Crkve, jedini put prema spasenju, i neposrednu komunikaciju "između mene i mog Boga".

Naposljetku, Prosvjetiteljstvo je proklamiralo individualističku filozofiju, sadržanu u dvjema Deklaracijama o pravima čovjeka, koje su kao cilj dobre vladavine postavile osiguranje sreće građana, a ne slavu suverena, širenje nacije ili pristup Kraljevstvu Božjem. Slogan Francuske Republike, "sloboda, jednakost, bratstvo", može se činiti kao antinomija prema sloganu napisanom na pročelju dvorca u Versaillesu: "Svim slavama Francuske". Potpuno individualistička, ta vizija političkog društva vješto je kompenzirana idejom suverenosti naroda, za koju se smatra da je izraz volje građana. Ta pravna fikcija vodi k tome da ne postoji ništa između svakog građanina uzetog u njegovoj individualnosti i Nacije, koju, navodno, pokreće ta suverena volja naroda shvaćena u svojoj cjelini. Članak 3. Deklaracije iz 1789. kaže: "Načelo svake suverenosti je u Naciji. Niti jedno tijelo, niti jedan pojedinac ne može vršiti autoritet koji direktno ne proizlazi iz Nacije." Stvoritelj i njegovo stvorenje na neki način, ali ovdje su uloge izvrnute, ovdje građanin stvara

nacionalnu volju. Zauzvrat, građanin svoj identitet dobiva iz nacije, kao i svoj ponos iz nacionalne slave.

U 19. stoljeću, na trenutak uzdrmanom revolucionarnim načelima, velika su društvena tijela i velike institucije brzo reagirale i opet uzele stvar u svoje ruke. Seljačke i građanske obitelji nastavile su ženiti svoju djecu sukladno svojim interesima i načelima. Buržoaziji je trebalo neko vrijeme da prizna jednako pravo glasa svim građanima i jednakost pred zakonom. Kao kompenzaciju, upotrijebila je pravo vlasništva zapisano u Deklaraciji, ali ne i na pročeljima javnih zdanja, kako bi reorganizirala sustav nejednakosti. Tako niti jedno od tri potvrđena republikanska načela nije istinski prodrlo niti u jedno zapadno društvo. Jedino je Tocqueville jasno primijetio da je jednakost bila demokratska strast koja će neprestano napredovati i dovesti do duboke, totalne revolucije običaja i institucija. Trebalo je pričekati dva stoljeća, to jest kraj 20. stoljeća, da zahvaljujući bogaćenju Zapad slobodi i jednakosti dopusti ostvarivanje munjevitog napretka u funkcioniranju društva, a ne samo u ideologiji. I sama je Crkva na Drugom vatikanskom koncilu morala priznati ono što je odbijala dva prethodna stoljeća: slobodu čovjeka da bira vlastitu religiju.

Vidimo da je individualizmu koji je proklamirao Krist trebalo dva tisućljeća da proдре u zapadno društvo. Neki misle da ideologije kaskaju za zblijlom. Možda, na dulji, ali svakako na vrlo dugi rok, ideologije mogu trijumfirati nad najdubljim, najtrajnijim strukturama. Istina je da ništa nije jednostavno, ali ono što je važno istaknuti jest da taj individualizam suprotstavlja Zapadnu Europu svim ostalim civilizacijama, uključujući i civilizacije Druge Europe, za koje je čovjek, prije svega, član društva kojemu se mora podčiniti zbog toga što je bez njega nitko i ništa. Na kraju valja precizirati da ta teološka, filozofska i politička vizija stvorenja, čovjeka i građanina nema nikakve veze s individualizmom kao sinonimom za egoizam koji se spočitava pojedincu koji se ponaša samo prema osobnim interesima, bez ikakva obzira na druge. Upravo suprotno, zapadni individualizam može se razumjeti samo u odnosu prema drugome, prema institucijama i prema čitavom društvu. Krist je propovijedao ljubav prema bližnjemu kao lijek za individualni moral koji je uspostavio, ne primjećujući da individualni moral ne djeluje ako nije potpomognut običajima i institucijama. Cijela ova knjiga pokušava pokazati na koji način individualizam, koji napokon trijumfira nakon razdoblja od dvadeset stoljeća, pretpostavlja mehanizme kontrole i društvene regulacije koji se uspostavljaju pred našim očima.

SELJACI I NACIJE

Zapadna Europa, onako kako sam je zemljopisno odredio, ima zajedničko povijesno obilježje: naseljena je seljacima na svom posjedu barem od

12. stoljeća. "Skućeni" je kmet bio "vezan za svoju zemlju", koju nije mogao napustiti bez suglasnosti svog gospodara. Ako bi pobjegao, gospodar ga je mogao silom privedi natrag. No, zauzvrat, gospodar mu je jamčio sigurnost posjeda s pravom da ga prenosi na djecu. On nije bio rob, stvar koja je pripadala gospodaru, već pravni subjekt podčinjen neraskidivoj vezi sa zemljom vlastelina, koja je također bila i njegova. Feudalno je pravo razlikovalo dva komplementarna i nerazdvojiva prava vlasništva, "eminentno vlasništvo" vlastelina i "pravo služnosti" seljaka. Dokle god je ljudi bilo malo, a zemlje puno, bilo je bitno da vlastelin svoje ljude zadrži na zemlji kako bi je obrađivali. Međutim, od dana kada se, zahvaljujući napretku poljoprivredne proizvodnje, stanovništvo povećalo, zemlja je dragocjenije dobro od ljudi i oni su se vezali za vlastita polja – nije više bilo govora o "lutanju" jer gdje se mogla naći slobodna zemlja? Situacija se okrenula i seljak je htio da se prizna njegovo pravo korištenja zemlje. Tako je bilo u cijeloj kontinentalnoj Europi, uz nekoliko iznimaka: Italiju, Portugal i južnu Španjolsku, gdje su velike feudalne posjede obrađivale mase nadničara (*bracchianti*). Seljačka Europa ne spušta se južnije od Toskane i Umbrije i zaustavlja se u Kastilji i na obalama rijeke Tajo.

Iz ove seljačke ekonomije (Mendras, 1995.) vlastelini su uzimali prihode kojima su mogli voditi više ili manje raskošan dvorski život i održavati vojske za ratovanje na poziv svojih sizerena. U pričuvama su imali hranu, a dadžbine koje su plaćali seljaci služile su im za isplatu vojnika i trgovaca koji su, zahvaljujući tržištima koja su se razvijala, nudili proizvode nužne za gospodski život. Viteški ideal, rat i dvorski život, odvrtili su vlastelu od upravljanja posjedima, što su sve više prepuštali svojim upraviteljima imanja. Prikupljanje feudalnih dadžbina na posjede, mlinove, krzna i cestarine prebacivali su na svoje službenike. Službenici i upravitelji su se namnožili i stvorili jezgru klase posrednika koja je postajala sve svjesnija svog položaja. S druge strane, seljaci su se obraćali ljudima zakona kako bi rješavali svoje seoske i obiteljske konflikte, i ti su pravnici samo ojačali novu klasu. Crkva se identificirala s feudalizmom kada su biskupi, kaptoli i samostani počeli ostvarivati feudalne prerogative, a povrh toga ubirati desetinu. Što se broj seljaka više povećavao, sve su se više usavršavale i poljoprivredne tehnike, a povećavala su se i davanja feudalcima, posrednicima i klericima koji su se bogatili i razvijali život u obilju i razmetljivosti.

Do druge poljoprivredne revolucije u 18. stoljeću, stada su pasla na neobrađenoj zemlji, u šumama, prerijama i pustopoljinama ili, pak, na ugarima. Uzgoj stoke nije ovisio o poljoprivrednim kulturama, a proizvodnja mesa i mlijeka o proizvodnji žitarica. Krmno bilje i otkriće dušika omogućili su udvostručenje prinosa žitarica i ograničavanje ugara, budući da je to bilje zemlji vraćalo njezinu plodnost. Više krmiva omogućavalo je hranjenje većeg broja grla stoke koja je, pak, davala gnojivo za obogaćivanje polja. Biljne kulture i uzgoj integrira-

li su se u vrlo složen sustav proizvodnje. Zahvaljujući drugoj poljoprivrednoj revoluciji mogao se prehranjivati dvostruko veći broj stanovnika. Gustoća naseljenosti brzo se povećala, glad je nestala i prvi ruralni egzodus taj je višak stanovništva odveo u gradove, gdje im je industrija koja se tek rađala dala posao.

Počev od 14. stoljeća pravnici, koji su ponovno otkrili rimsko pravo, bili su suočeni s nerješivim proturječjem između stvarnog vlasništva i služnosti feudalnog prava te rimske koncepcije privatnog vlasništva. Vlastelinska prava i kolektivna prava bila su inkompatibilna s pravom na individualno vlasništvo pa je između vlastelina i seljaka došlo do velike borbe. Prvi su željeli svoje vlasništvo transformirati u puno vlasništvo i postati "zemljoposjednici" svodeći seljake na korisnike zemlje, bez prava vlasništva. S druge pak strane, kako bi svoje pravo korištenja transformirali u pravo vlasništva, seljaci su pristali plaćati feudalna prava, koja su postala neka vrsta državnog poreza, a ne priznavanje eminentnog feudalnog vlasništva. Poljoprivredna revolucija u 18. stoljeću samo je pojačala taj sukob. U Engleskoj su agrarna reforma i pokret ograđivanja zemljišta doveli do toga da se stvarno vlasništvo ustupalo lordu, a mali su seljaci, lišeni svojih uobičajenih prava, bili protjerani sa zemlje prema gradovima, gdje su ih privukli počeci industrijske revolucije. U Francuskoj je, naprotiv, noć od 4. kolovoza označavala kraj feudalnog prava, omogućujući tako seljacima da svoje pravo korištenja transformiraju u puno pravo vlasništva. Ostatak Zapadne Europe slijedio je isti put, uz neke razlike, ovisno o nacijama i regijama.

U Engleskoj su zemljoposjednici i moderni upravljači nastojali profitirati od revolucije poljoprivrednih tehnika kako bi povećali prinose svojih posjeda. Oni su dobili puno pravo vlasništva i ovlasti za ograđivanje vlastite zemlje kako bi je bolje obrađivali i uzgajali stoku. Siromašni seljaci koji su preživljavali zahvaljujući općinskoj zemlji, akcesalnim pravima i sezonskim poslovima bili su dovedeni do prosjačkog štapa pa su krenuli u gradove u potrazi za sredstvima za život, a živjeli su vrlo teško, pauperizam je bio veliki društveni skandal u Engleskoj 19. stoljeća. Francuska je slijedila suprotan put. Vlastelini su se rijetko zanimali za svoje posjede i poljoprivredu, a brigu o tome prepustili su svojim upraviteljima i seljacima. Neka nastojanja da se podijele općinska zemljišta i ograde polja sukobila su se sa snažnim seljačkim zajednicama koje su to odbile. Seljaci su ostali na svojoj zemlji, tim više što je industrija i dalje, uglavnom, bila ruralna, koncentrirana u malim gradovima ili raspršena po selima.

Između francuske i engleske agrarne povijesti kontrast je, dakle, potpun. U Engleskoj su seljaci protjerani sa svoje zemlje već u 18. stoljeću od strane *squireova* koji postaju vlasnicima njihove zemlje i ob-

rađuju je zahvaljujući najamnim radnicima; u Francuskoj se brojna populacija seljaka, ukorijenjena na svojoj zemlji, zadržala sve do treće poljoprivredne revolucije 1950-ih i 1960-ih godina. Taj kontrast objašnjava Marxovu pogrešku koji je, zaslijepljen engleskim razvojem, vjerovao da će se on posvuda nametnuti. Nije shvatio da je logika seljačke ekonomije seljacima na kontinentu omogućavala zadržavanje njihova sustava proizvodnje unutar kapitalističke ekonomije. U Njemačkoj je evolucija bila različita na istoku, kojim su dominirali *junker*i, i na jugu, koji je imao razvoj sličniji Francuskoj. Nakon seljačkih buna u 15. i 17. stoljeću, koje su ugušene u krvi, seljaci su zadržali zemljišni posjed u Württembergu, Bavarskoj i Češkoj. U protestantskim je regijama seljačka aristokracija uspostavljena već od 16. stoljeća. Kako nisu doživjele nikakve revolucije, Italija i Španjolska su na jugu sačuvale strukturu *latifundija*, dok su se u sjevernim dijelovima razvile seljačke strukture slične francuskima.

Druga je Europa imala bitno različitu agrarnu povijest. Dvije poljoprivredne revolucije nikad tamo nisu masovno prodrle, osim na neka privilegirana područja. Nikad *mužiki* nisu znali povezati stočarstvo, žitarice i krmno bilje u jedan složen proizvodni sustav kao seljaci na Zapadu. U proteklom je stoljeću u većini ruskih regija poljoprivreda ostala na razini produktivnosti koju je Zapad premašio još u 12. stoljeću. Ukrajina i Vlaška bile su žitnice Zapadne Europe od 16. do 19. stoljeća zahvaljujući izuzetno plodnoj zemlji, a ne vještini seljaka. Bez bogatog seljaštva nije bilo dovoljno viškova da bi se moglo razviti složeno obrtništvo, trgovina, a naposljetku i industrija. *Bojari* su ubirali sve što su mogli (puno više nego vlastela na Zapadu) kako bi vodili život na visokoj nozi u Sankt Petersburgu ili Parizu i nisu brinuli za ulaganje u proizvodnju. U Zapadnoj Europi, a osobito u Francuskoj, razvoj monarhijske države poklopio se s nestankom kmetstva, budući da su kralj i seljaci objektivno bili saveznici protiv plemstva. U Drugoj je Europi, naprotiv, uspostava apsolutističke države dovela do jačanja kmetstva (druge generacije) koje je na Balkanu seljake koji su dotad bili slobodni podčinilo autoritetu bojara. Treba li podsjećati da još i u 19. stoljeću kmetstvo u ovom ili onom obliku dominira na većini područja Druge Europe.

U Rusiji zemlja nije bila predmet individualnog prisvajanja. Za ruskog *mužika* zemlja pripada jedino Bogu, kolektivitet njome upravlja u interesu svih, a vlastelin je samo uzurpator koji je pravo na zemlju prigrabio silom. Seoski kolektivitet, *mir*, bio je istinska zajednica seljaka budući da se zemlja iznova dijelila među obiteljima svake tri ili pet godina u skladu s vrlo promjenjivim pravilima koja su bila ili "broj usta" koje je trebalo hraniti ili "broj ruku" koje su mogle obrađivati zemlju. Zemlja je bila vlasništvo sviju i pripa-

dala je svakome, ovisno o potrebama i sredstvima. Trebalo je čekati sve do 1906. godine, do Stolipina i njegove agrarne reforme, da se ta načela napuste i da se uspostavi prvi oblik individualnog seljačkog vlasništva. No, ne zadugo, budući da je Staljin u tim seljacima koji su postali vlasnici vidio kulake, prijetnju vlastitom režimu, pa je krenuo u njihovo uništavanje ili likvidacijom ili deportacijom na neobrađena područja u Sibir. Kolhozi i sovhozi preuzeli su tradiciju mira u državnom i autoritarnom obliku, što objašnjava pojavu da je kolhoznik danas nesklon tome da postane vlasnik.

Ta granica između dva tipa seljaštva također dijeli područje zapadne obitelji, koju karakterizira kasno stupanje u brak i velik broj samaca, od područja nedjeljive obitelji, čiji su najdovršeni primjeri s kod Južnih Slavena i Slovaka, dok su Poljaci, Moldavci i Vlasi predstavljali iznimku. Agrarna povijest svake zemlje i regije Druge Europe previše je različita da bi se o njima ovdje moglo detaljnije govoriti. Za ono što ja namjeravam, dovoljno je pokazati oštru opoziciju između stabilnog i individualističkog seljaštva Zapadne Europe i seljaštva Druge Europe, koje je u većini slučajeva bilo podčinjeno *bojarima* i kolektivnim tradicijama: pojedincu se nameće zakon sela i nedjeljive obitelji.

Ideja nacije, onakva kakvu je razvila teorija od 18. stoljeća, nesumnjivo je proizašla iz tog sjedilačkog seljaštva. Narod, jezik i tlo poklapaju se i oblikuju Naciju, odijeljenu od svojih susjeda granicama koje treba braniti, kao što živica štiti polje, kao što međa ograničava nasljedstvo. Ideja "prirodne granice", toliko esencijalna za francusku nacionalnu ideologiju, ideja je seljaka. Richelieu je pod svaku cijenu htio "ograding komad zemlje". Toj francuskoj verziji Nacije Renan će dodati želju da se živi zajedno, dakle nacionalni pakt. Engleska je verzija bliska, budući da je more prava "prirodna" granica i da Kruna osigurava jedinstvo Ujedinjenog Kraljevstva. Naprotiv, u njemačkoj verziji upravo narod i njegova civilizacija, *Volk und Kultur*, predstavljaju temelj nacije, više nego tlo i granice. Unatoč Fichteovu pozivu u *Govorima njemačkoj naciji* (1807.), svi njemački narodi nikada nisu bili ujedinjeni unutar stabilnih granica. Nizozemske Ujedinjene provincije pretvorile su se u naciju pobunom protiv pape i cara, brižljivo poštujući religijske posebnosti i uzimajući za cara samo trgovinu i more. Italija se kasno formirala u naciju, iako jedinstvo jezika i kulture na jasno ograničenom teritoriju seže daleko u prošlost. Danas jedino Španjolska čuva svoju carsku strukturu budući da se Baski i Katalonci potvrđuju kao nacije nasuprot vlasti Kastiljaca i Madrida. Ne govorimo li o *Španjolskoj* u množini, odnosno o *Španjolskama*? Ti različiti povijesni uvjeti odredili su različitost oblika države u svakoj od zemalja, ali država se danas posvuda identificira s Nacijom.

Nasuprot tome, Druga Europa je Europa carstava: ruskog, turskog, austro-ugarskog. Ona nikad nije poznavala naciju, unatoč raznim nacionalističkim pokretima u proteklom stoljeću. Suveren i samo suveren utjelovljuje carstvo. On pod svojom vlašću okuplja "različite nacije", u sedamnaestostoljetnom smislu, odnosno narode od kojih svaki ima svoj jezik, kulturu, sustav lokalne vladavine, teritorij, religiju. I svi ti narodi podčinjeni su vlasti suverena čiji legitimitet priznaju ili odbacuju, ali podčinjeni su mu kao zajednica, a ne kao pojedinci. Zajednice su različitih dimenzija i diskutabilne koherencije i toliko su međusobno zamršeno isprepletene da ih je sumanuto pokušati rasplesti, što se danas jasno vidi u Bosni i Hercegovini. Negdje su seljaci Poljaci, ali gradovi su naseljeni Židovima, drugdje su seljaci Rumunji ili Slovaci, dok u gradovima žive Mađari.

Nacija poznaje samo građane, dok carstvo poznaje samo zajednice i ne pretendira na to da ima građane. Car svih Rusija vlada Rusima, ali i raznim slavenskim narodima, zatim muslimanskim narodima različitog etničkog porijekla i mnoštvom neautohtonih naroda na Kavkazu, Uralu i Sibiru. Austrijski car je istodobno i mađarski kralj, dok Poljsku po vlastitom nahodanju dijeli s kraljem Prusije i s ruskim carem. Malo po malo, svom turskom susjedu oduzima provincije kako opada moć Visoke Porte. Sultan se nameće kao sizeren nebrojenim narodima koje neprestano mora dovoditi u svoje okove. Čini mu se normalnim da u njegovu carstvu kralj Francuske bude zaštitnik rimskih, a ruski car pravoslavnih kršćana, da grčki metropolit uz njega stoluje nad Bosporom: Židove, pravoslavce, rimokatolike, unijate, kopte, Armence, protestante, maronite, nestorijance i ostale on priznaje kao zajednice: zapadna ideja da podanici moraju biti iste vjere kao i vladar (*cujus regio, ejus religio*) njemu je potpuno strana. Njemačka je dobar primjer za kontrast između tih carstava koje samo car drži na okupu, i Svetog Carstva čiji se car u početku bira i ima samo simboličku vlast.

Europa stabilnih granica zaustavlja se na liniji Odra-Nisa, posljednjoj granici čiji legitimitet još nije tako snažan da je trebalo više od godinu dana nakon ujedinjenja da je kancelar Kohl prizna kao nedodirljivu, pod snažnim i zajedničkim pritiskom svih naroda Europe. U Drugoj Europi granice su samo prolazne fikcije, proizvodi povijesnih odnosa koji se uvijek iznova dovode u pitanje.

Za zapadnog je stratega primarni cilj obrana granica nacije. Od Valmyja nedaleko Marne, u Loreni, pa do linije Maginot, integritet Domovine brani se u bazičnom ratu, u rovovima koji su više ili manje udaljeni od granice. Za stratega Druge Europe obrana Do-

movine osigurava se u ratu pokreta, povlačenjem u dubinu ogromne stepe: u Poltavu, Borodinu i u Staljingradu. Karlo XII., Napoleon i Hitler pobijedeni su vlastitim osvajanjima, kao što kaže pjesnik; više stepom i sveopćom zimom negoli izgubljenim bitkama.

Dva slučaja zavređuju pažnju: Poljska i Češka. Poljska je od samog početka imala sve potrebno za konstituciju nacije: jedan narod, jedan teritorij, jednu kulturu, jedan jezik, jednu religiju. Ali nikad nije imala stabilne granice. U jednom se trenutku, zahvaljujući savezu s Litvancima, proširila i stvorila carstvo koje samo što nije postalo jednim od najvećih u Istočnoj Europi, u doba kad su Kijev i Moskva bile tek nestabilne kneževine. Carstvo se urušilo, a da se nije konstituiralo u naciju, do te mjere da je nepažljivost poljskog Sejma dopustila komadanje naroda između tri susjeda. Da je smještena negdje drugdje, Kraljevina Češka bi, bez sumnje, ranije postala nacija, budući da je i ona imala jedan teritorij, jedan narod i jedan jezik. No, trebalo je čekati do 1918. da se stvori Republika Češka, istina, uz udruživanje sa Slovačkom, što joj je donijelo prijateljstvo s Francuskom, zlokoban dar Clemenceaua Masaryku. Češka Republika jedina je koja je još živa 1939. i koja je ponovno uspostavljena 1945. Sve druge "demokracije" stvorene Versajskim ugovorom potonule su u diktature tijekom tridesetih godina. Kao i Slovenija, to je jedina država koja se 1990. mogla ponovno roditi bez užasne drame, u baršunu, zahvaljujući predsjedniku pjesniku.

Ta dva suprotstavljena primjera jasno pokazuju da su ideja Nacije i Države, francuska i engleska ideja (uzgred, i američka i nizozemska) koju je Revolucija htjela proširiti Europom, ideja za koju su se narodi Druge Europe strastveno zanimali tijekom čitavog 19. stoljeća, osobito 1848., kako bi se oslobodili svojih carstava. Ona ih još uvijek opsjeda, ali je ne mogu prisvojiti kako zbog etničke različitosti i teritorijalne isprepletenosti, tako i zbog autokratske tradicije. Tijekom dva stoljeća Druga Europa nije uspjela stvoriti držav-nacije. Treba li se nadati da će u tome uspjeti u trenutku kad država-nacija upravo gubi vlastitu suverenost u Zapadnoj Europi? Bosanska drama čini se anakronom u trenutku kad se Europa federalizira.

GRAD, KAPITALIZAM I INDUSTRIJA

Kako je rođena ideja da se na bogatstvo može gledati kao na kapital koji proizvodi bogatstvo? To je temeljno pitanje koje ostaje bez odgovora poslije Marxa i Webera, unatoč mnoštvu povijesnih i socioloških radova. Ta je ideja, čini se, rođena negdje u južnoj Njemačkoj u 16.

stoljeću. Zbog čega upravo tamo i zbog čega baš u to vrijeme, a ne nekoliko stoljeća ranije u Kini, gdje su tehnike bile puno naprednije nego u Europi? (Baechler, 1995.)

Treba li se i ovdje vratiti na Evanđelje? U evanđeoskom nauku dvije su poruke temelj za odvojenost vremenskog i božanskog, vjerskog i političkog: "Ne može se služiti dva gospodara, Boga i bogatstvo", "Dati Cezaru Cezarovo, a Bogu Božje". Ta dva načela uspostavljaju razliku između ekonomskog, političkog i vjerskog i svakome od ta tri područja priznaju vlastiti legitimitet, koji predstavlja temelj naše koncepcije crkve, države i kapitalizma. Ta je trihotomija nepoznata u većini civilizacija, a osobito u Drugoj Europi, koja nikad nije odijelila politiku od religije i od ekonomije: crkva je podčinjena despotu, a država upravlja ekonomijom. U svom naporu da definiraju karakteristike Srednje Europe, na pola puta između Istočne i Zapadne, mađarski su povjesničari insistirali na toj točki – Szucs (1985.) tvrdi da je "istočnoeuropski model bio zasnovan (...) na fuziji triju kategorija: *ekonomije*, koja je odgovarala *imperijalnom* okviru, koji je i sam zasnovan na konceptu *civilizacije* trećeg Rima (Moskva)", (str. 73.). Ili, pak, daje lijepu formulu: "Zapad je društvo podčinio državi, Istok ga je podržavao", (str. 83.).

Uspostaviti radikalnu razliku između Cezara i Boga znači dati potpunu legitimnost politici, koja više nije podčinjena božjem legitimitetu. Naravno, Karlo Veliki želi da ga okruni papa. Napoleon također želi to isto. Francuskog kralja posvećuje biskup Reimsa, a englesku kraljicu biskup Canterburryja, no posvećenje ne dovodi do podčinjenosti, pa čak ni do vjernosti: car se bori protiv pape u Italiji, vrlo kršćanski kralj potvrđuje svoj galikanizam, a njezina milostiva Visost poglavarica je Anglikanske crkve. To odjeljivanje vremenskog i religioznog je neobično. Istočno kršćanstvo je sačuvalo rimski princip konfuzije između ta dva legitimiteta: u Konstantinopolisu cara izabire Bog pa, dakle, on imenuje patrijarha i predaje mu žezlo. Konfuzija je potpuna, a Crkva je u službi suverena. "Crkva se može smatrati velikom državnom službom koja je jednako tijesno kao i ostale povezana s gospodarom kuće – Carem", (Guillou, 1990.). Isto vrijedi i za Carsku Rusiju. Pravoslavni autokrat svoju vlast dobiva direktno od Boga i ta se vlast proteže i na religiju, dok zapadno kršćanstvo, vjerno evanđeoskom principu, poštuje dva različita legitimiteta za politiku i religiju. Još i danas u Ateni svaka nova vlada kada dođe na vlast imenuje novog metropolita. Možemo li zamisliti predsjednika Francuske Republike kako mijenja kardinala nadbiskupa Pariza?

S druge strane, Evanđelje proklamira inkompatibilnost između ovozemaljskog bogatstva i iskupljenja na onom svijetu. Treba se lišiti tog bogatstva kako bismo stupili u kraljevstvo Božje: "Teže je bogatome ući u kraljevstvo Božje nego devi proći kroz iglene uši" (Matej 19, 16-26), što dovodi do razlikovanja ekonomske od političke legitimnosti. Feudalizam je

ekonomski život brižljivo držao podalje, u gradovima izvan sustava feudalne lojalnosti. Europski su gradovi u rukama trgovaca, obrtnika i građana dok su u drugim civilizacijama gradovi sjedišta političke i ekonomske moći, (Baechler, 1995.). Gradovi Maya bili su vjerske metropole. Antički gradovi bili su sjedišta vlasti, i Babilon, i Atena i Rim. Isto tako i u Kini, gradovima su, kad nisu bili pobunjeni, upravljali mandarini koji su predstavljali cara. U Zapadnoj su Europi feudalski uvijek gradovima uskraćivali moć koju su oni sami posjedovali: da vode rat. Gradovi su na neki način bili iznimke u feudalnoj koncepciji društva. Poveljama slobodnih gradova vlastelin im je davao više ili manje potpunu neovisnost, oslobađao ih je svoje vlasti i tutorstva, pod uvjetom da odustanu od svake pretenzije na političku, pa dakle i vojnu vlast. Imali su sva prava da sami sobom vladaju, ali niti jedno pravo povrh toga. Mogli su uzdržavati vojsku za osiguravanje unutarnjeg reda i mira ili za obranu od upada naoružanih skupina, ali ne da bi vodili ratove, što je bio privilegij vlastelina. Zatvoreni u svojim zidinama, gradovi su bili svoji gospodari dokle god je ravnicama koja ih je okruživala bila pod vlašću vlastele. Samo su talijanski gradovi bili sjedišta političke moći i raspolagali su vojnom silom. U srednjem vijeku i tijekom renesanse oni su se podijelili između pobornika cara i pobornika pape, vodili su međusobne ratove i iznajmljivali svoje usluge *condottiere* od kojih su neki bili veliki ratni poglavari. Možda je to objašnjenje da se trgovački kapitalizam 13. i 14. stoljeća u njima nije transformirao u istinski industrijski kapitalizam kao u ostatku Europe.

Od 12. se stoljeća ta Europa gradova razvila u Lotarovu kraljevstvu, Lotaringiji, koja je bila predmet stalnog spora između francuske nacije i raznih drugih sila, Burgundije, Španjolske, Austrije, Prusije. Ona i danas predstavlja urbaniziranu kralježnicu Zapadne Europe, koja se produžava do Londonskog bazena na sjeveru i sredozemnim lukom od Valencije do Venecije: to je poznata "plava banana DATAR-a"³. U 19. je stoljeću snaženje nacija dovelo do slabljenja gradova. U Francuskoj je kralj već ukinuo povelje slobodnih gradova koje su davali feudalski. U Njemačkoj je Prusija ukinula posljednje slobodne gradove, nasljednike hanzeatske lige, osobito Köln. Liège je postao sastavni dio Belgije. Europska unija, koja neupitno dovodi do slabljenja država-nacija, regionalnim prijestolnicama omogućava da opet steknu autonomiju i moć. Europa gradova upravo se ponovno rađa, (Bagnasco, Le Galès, 1997.).

Unutar gradova građani su, dakle, imali svu vlast i vlastiti legitimitet – legitimitet pregovaranja. Općinama se vladalo u skladu s vrlo raznolikim ustavima. Cehovi su organizirali razna zanimanja. Četvrti

³ DATAR (Délégation à l'aménagement du territoire et à l'action régionale), Delegacija za organizaciju teritorija i regionalno djelovanje bavi se decentralizacijom i regionalnim razvojem Francuske. Op. prev.

su imale određenu individualnost koja se manifestirala pri velikim svečanima, vjerskim ili karnevalskim prigodama, ali i prilikom dolaska biskupa, vlastelina, kraljeva i careva. Svatko se smještao u svoju kategoriju noseći stijegove iza uspostavljenih autoriteta. Vjerske bratovštine organizirale su se prema dobrovoljnom modelu za služenje nekom svecu. Građani koji su imali vlast bili su okruženi ljudima od prava i vladali su narodom obrtnika, majstora, ortaka i šegrta. Tako se, malo po malo, u gradovima uspostavila građanska klasa koja je s feudalnim upravljačima imala zajedničku funkciju, isti upravljački položaj: društvenu i ekonomsku moć, ali ne političku, niti vojnu. Počevši s 14. stoljećem zamjećuje se originalnost te klase koja nema ekvivalent ni u jednoj drugoj civilizaciji i koja još i danas nedostaje većini zemalja za osiguranje njihova napretka.

U nedavno objavljenoj studiji John P. Powelson (1994.) brani argument da je ekonomski razvoj u Zapadnoj Europi omogućen širenjem onoga što on naziva "procesom širenja moći". Drugim riječima, odnosi moći uspostavili su se od vrha do dna društvene hijerarhije srednjega vijeka između feudalaca i seljaka, zatim između plemstva, građana i seljaka. Za ekonomista, temeljna trijada srednjovjekovnog Zapada nije ratnik, svećenik i zemljoradnik, već plemić, građanin i seljak, kojima će se dodati kralj (vladar, a zatim država). Ta je evolucija već imala svoje sjeme u feudalnom odnosu između sizerena i vazala koje je povezivala čast, neka vrsta ugovora kojim se obje strane obvezuju jedna prema drugoj. Samo plemić nosi oružje. Društva na Istoku, gdje je preživjelo naoružano seljaštvo, nisu poznavala vazalsku čast, obilježje zapadnog feudalizma. Marc Bloch (1968.) je već govorio o "ugovornom feudalizmu": "Vazalska čast bila je istinski, bilateralni ugovor. Vlastelin je, ako nije ispunjavao svoje obveze, gubio prava (...). Upravo se u toj ideji, ali u obliku konvencije koja može povezati moći, nalazi originalnost našeg feudalizma. Na taj je način taj režim, tako okrutan prema malim ljudima, našim civilizacijama zaista prenio nešto što još i danas želimo živjeti", (str. 617. i 619.). Ograničenost raspoložive zemlje prisiljava vlastelina i kmeta da pregovaraju kako bi osigurali resurse prvome i preživljavanje drugome, a to će se pregovaranje nastaviti i kad davanja u naturi zamijeni plaćanje u novcu. Zasnovan na povjerenju među dvjema stranama koje se poštuju, ugovor je možda osnivačka, temeljna institucija Zapadne Europe, kako sugeriraju Peyrefitte (1995.) i Fukuyama (1995.).

Građanin u Flandriji, Njemačkoj i Engleskoj osjećao se potpuno legitimno kad ga je protestantizam uvjerio da je njegov ovozemaljski uspjeh najava njegova izbora u zagrobnom životu. Ta potpuna legitimnost, koju je feudalna isključenost, a zatim i protestantski moral povjeravao građaninu, istodobno mu je davala želju za poduzetništvom i prerestanim nadila-

ženjem samoga sebe. Ideja da kapital nije bogatstvo koje valja akumulirati za razmetanje, već dobro koje valja obrtati radi veće proizvodnje, ta nečuvana ideja povezana s građanskim legitimitetom stvorila je kapitalizam u zapadnoj Europi upravo u to doba, a da ne znamo ni kako ni zašto.

Jedna druga invencija omogućila je kapitalizmu da stvori industrijsko društvo: veza između znanosti i tehnike. Do 17. stoljeća tehnika je bila stvar obrtnika, a znanošću su se bavili slobodni ljudi, i nitko se nije bavio mišlju da ih poveže. Kad je Arhimed izašao iz kade vičući *Eureka* bio je zadovoljan samim sobom i nije mu palo na pamet da bi njegovo otkriće moglo ičemu poslužiti. Shvatio je, a to je za mudraca bila najveća nagrada. Grčko čudo nije dovelo ni do kakve tehnike, koja je bila posao roba ili obrtnika. Kad je car Justinijan saslušao roba kako mu objašnjava da tok rijeke može pokrenuti mlinski žrvanj, zahvalio mu je, oslobodio ga i preporučio da ne širi tu vijest zbog straha da više neće imati dovoljno posla za sve robove. Tako je za skoro tisuću godina odgodio upotrebu vodenog mlina koji je bio jedan od čimbenika revolucije 12. stoljeća.

Bog Židova i kršćana bio je aktivan Bog, stvoritelj, Bog koji se tijekom šest dana trudio zamisliti i stvoriti svoj svijet da bi se zatim radovalo i upravljanje svijetom povjerio čovjeku. Neobičan *Deus faber*, istodobno i obrtnik i učenjak. "Neka bude svjetlost. I bi svjetlost"; imao je, dakle, koncept svjetlosti prije nego što ju je izumio. Ništa zajedničko s Olimpom. Ali trebalo je čekati do 17. stoljeća da Pascal i Torricelli ujedine napore obrtnika s istraživanjima znanstvenika. U 18. stoljeću u Engleskoj Papinov se lonac transformira u parni stroj za pokretanje tkalačkih stanova, a zatim, postavljen na tračnice, vuče vagon. Tako je rođena industrijska revolucija koja, podsjetimo, ne bi bila moguća bez dvije poljoprivredne revolucije iz 12. i 18. stoljeća. Bilo je potrebno da generacije seljaka raskrče šume i izmisle vrlo složene i produktivne sustave kultura i uzgoja stoke da bi se moglo hraniti više ljudi nego što je potrebno za obrađivanje zemlje.

Industrija se u carskoj Rusiji počela širiti početkom 20. stoljeća pod pritiskom zapadnih kapitalista. Ona gotovo da nije prodrla u ostale zemlje. Zatim je komunizam u razvoju vlastite industrije krenuo drugim putem. Sovjeti su obnovili raskinute veze s despotskom tradicijom protjerivanjem poduzetnika i kulaka i podčinjavanjem poljoprivrede i industrije državnoj planifikaciji. Taj oblik državnog kapitalizma bio je sposoban stvoriti snažnu baznu industriju, zahvaljujući kojoj je Crvena armija pobijedila nacističku armiju i spasila Zapad. Tijekom određenog razdoblja njegove su industrije visoke tehnologije čak bile u ravnopravnoj utakmici sa Sjedinjenim Američkim Državama. Ali državni se kapitalizam pokazao nesposobnim voditi moderni proizvodni sustav, pa čak i poljoprivredu, unatoč najplodnijim ravninama i najmoćnijim

strojevima. Bez seljačke tradicije nema istinski produktivne poljoprivrede. Bez privatnog vlasništva i bez duha individualnog poduzetništva nema industrije koja je sposobna sama po sebi evoluirati. Danas vidimo razliku između Rusije i zemalja stare individualne poljoprivrede u kojima kolektivizacija nije uništila pojam individualnog vlasništva, Litve, naprimjer, a osobito Poljske, u kojoj kolektivizacije nije bilo.

Godine 1939. Druga Europa nije imala industrije, osim Češke koja se, ponavljam, 1948. našla s druge strane "željezne zavjese" nesretnom povijesnom "greškom". Jedino su Japan, a zatim i pacifički tigrovi, uspjeli od Zapada preuzeti industriju i upravljati njome sukladno vlastitim tradicijama i društvenim strukturama. Do sada napori za razvoj industrije u trećem svijetu i dalje nailaze na društvene prepreke za čije će uklanjanje biti potrebne generacije i generacije. Tehnički napredak i metode ekonomskog upravljanja nisu ni od kakve koristi dok se ne spoje s moralom, običajima, društvenim strukturama i srednjom klasom, pravnim propisima i sustavom vladavine koji su ih sposobni sprovesti u djelo. Lakše je tradicionalnog seljaka natjerati na to da prihvati neku inovaciju nego siromašnog roba koji sadi manioku ili kukuruz ili, pak, radnika na sječi šećerne trske.

ZAKON VEĆINE

Da polovica plus jedan glas vlada, uz pristanak druge polovice minus jedan glas, zaista je neobično pravilo koje niti jedno društvo nikad nije smatralo legitimnim, ni u jednoj drugoj civilizaciji osim Zapadne Europe i Sjedinjenih Američkih Država, i to već dva stoljeća. U većini su manjih društava ili glave obitelji raspravljale o interesima zajednice da bi došle do jednoglasne odluke ili je poglavar iskazivao kolektivnu volju skupine nakon što se uvjerio kakva ona doista jest, podupirući se o svoju *manu* kako bi izbjegao bilo kakvo osporavanje. U carstvima, koja nadilaze usko područje vlasti plemenskih poglavica, despot tjera na poslušnost pomoću nasilja ne ulazeći u pitanja etničkih i lokalnih zajednica.

Prosvjetiteljski filozofi, koji su vjerovali da ponovno otkrivaju antičku demokraciju odjenuvši togu za donošenje zakona, imali su iskrivljenu sliku javnog života u grčkom *polisu*. Pravilo većine zasigurno je izmišljeno u ogromnim opatijama južne Italije u prvim stoljećima kršćanstva, (Favre, 1976.). Kako vladati zajednicom smrtnika koji su svi jednaki budući da su svi svećenici? Dugo su raspravljali da bi odredili kome će dati vlast: najboljima, *pars senior*, ili većem broju, *pars maior*? Ali kako odabrati najbolje kad su svi Božji službenici? Logično je da je jednakost svih dovela do zakona većine. Ako su sva stvorenja u očima Stvoritelja jednaka, samo kvarenje društava, pod

utjecajem zla, može među njima uspostaviti razlike. Unatoč Svetom Pavlu i muškarcima i žene su jednako pozvani na vječnu sreću. Taj povratak evandeoskoj jednakosti proklamirali su i propovijedali brojni propovjednici, ali se ona nikad nije nametnula do američke i francuske Deklaracije o pravima čovjeka. Zaista je istina da sloboda pretpostavlja jednakost – tko može biti potpuno slobodan ako je podčinjen tuđoj volji i ako nema slobodu da moći drugoga kaže ne?

Princip jednakosti lagano je sebi krčio put kroz crkvene institucije, osobito za izbore papa nakon 499. godine. A zatim se proširio u skupštinama i parlamentima sve do seljačkih demokracija: narod okupljen na seoskom trgu ili u crkvi nije se zadovoljavao da aklamacijom odobrava odluke načelnika općine ili gradonačelnika ili da ih odbacuje negodovanjem i povicima. I sam je gradonačelnik morao biti izabran, a na takvim izborima svaki poglavar obitelji daje svoje mišljenje i svako je mišljenje važno. Britanski parlament, njemački sabori i švicarski kantoni već su to odavno naučili. Puritanci koji su emigrirali u Ameriku ponijeli su sa sobom iste političke običaje i skupštine plemića Sjedinjenih Američkih Država odigrale su vodeću ulogu u poštivanju dobrih običaja. U Francuskoj su revolucionarne skupštine imale poteškoća u obuzdavanju strasti da bi se navikle glasati u potpunoj smirenosti. Osim toga, vladavina većine može se pretvoriti u tiraniju nad manjinom, kao što je podcrtao Tocqueville. Poštivanje prava manjine je, dakle, nužna protuteža. U prošlom stoljeću u Reichstagu problemi koji su se ticali religije nisu se regulirali glasanjem, već pregovorima između predstavnika raznih konfesija, koji su znali da moraju doći do kompromisa jer nije postojao arbitar te da bi se izbjeglo glasanje u kojemu bi nadvladala većina. Vraćamo se na pravilo jednoglasnog donošenja odluka kad se radi o vitalnim pitanjima.

To pravilo vladavine većine u poštivanju prava manjine nikad nije uspostavljeno nigdje drugdje osim u Zapadnoj Europi. Suprotno tome, Druga je Europa uvijek poznavala samo jednoglasje. U *miru*, naprimjer, dokle god je poglavar obitelji odbijao prihvatiti kolektivnu odluku, odluka nije bila donešena, i natezanje bi se nastavilo sve dok suzdržani ne bi popustio i pristao na zajedničku volju. Pravilo jednoglasnog donošenja odluka jest način vladavine uskih skupina, ali se ne može prilagoditi širokim skupinama ljudi. Zemlje istočne Europe uvijek su bile rastrgane između jednoglasja i anarhije koja vodi k despotizmu. Kraljevina Poljska velikim je dijelom propala u 18. stoljeću zbog pravila *liberum veto* koje se koristilo u plemićkom Sejmu. Plemić je samo zato što je bio plemić uvijek mogao staviti veto na odluku Sejma bez ikakva objašnjenja, i njegov je veto kočio odluku. Jednoglasno donošenje odluka *mira* na neki način je prebačeno u parlamentarnu anarhiju. Izbor poljskog kralja bio je veliki događaj koji je okupljao čitavo plemstvo i svečana izaslanstva svih europskih sila koje su bile zainteresirane za izbor kralja. Svaki je izaslanik

raspolagao svojim ljudima u svim strankama i zlatom u velikim količinama za kupovinu glasova. Nakon smrti Jana III. Sobieskog 1696. godine, elektor Saske, August II., izabran je za kralja Poljske protiv volje Luja XIV. i pape zahvaljujući novcu kojeg je za njega skupio Berend Lehman. Poljski kralj, luteran i (Nijemac!) Voltaire je mogao zaključiti da je “kupio polovicu glasova poljskog plemstva, dok je drugoj polovici pripremio približavanjem saksanske vojske”. Jasno nam je da se tako vođeno kraljevstvo nije moglo dugo odupirati ambicijama njegovih moćnih susjeda i da je s karte izbrisano uzastopnim podjelama.

Već od kasnog srednjeg vijeka slavenska su plemena, koja su uvidjela da su nesposobna uspostaviti vlast, pozvala u pomoć Varege da među njih uvedu red i mir i nametnu im neku vlast. Još u 19. stoljeću mnogobrojne su pobune mužika tražile povratak na vlast *mirova* i pozivale autokratsku carsku vlast da vrati stare običaje i ukloni vlastelinske uzurpatore. Poziv “Sva vlast sovjetima” imao je 1917. svoj duboki i daleki odjek kod svih Rusa, radnika, mužika ili vojnika. Tijekom kratkog razdoblja Sovjeti su se okušali u funkcioniranju po principu većine na zapadni način. Sama je boljševička partija poštovala pravo većine samo od 1903. do 1921. Građanski rat uništio je već u zametku te demokratske početke. Pod Gorbačovom je povratak kvalificiranoj većini izražavao osjećaj da su deputati bili izbezumljeni idejom da se odluke više neće donositi jednoglasno. Osim toga, koliko su puta nakon “uništenja novog cara” tijekom žestokih rasprava potvrdili njegovu vlast s većinom većom od tročetvrtinske: zapadni promatrač vidio je zabrinjavajuću proturječnost tamo gdje je postojala samo navika jednoglasnog donošenja odluka, strah od anarhije koja vodi prema autokraciji i uvjerenje da većina od 51% nije dovoljna za istinsku legitimnost.

Smatrati da polovica plus jedan glas daje legitimitet vladanju nije obična apstrakcija u koju se možemo intelektualno uvjeriti. To je jedan pogled na svijet i na drugoga, pogled na društvo u kojemu vlada povjerenje zahvaljujući određenom pravnom stanju: čvrsto uvjerenje da će, i kad ne budemo imali većinu, nova vlast poštovati vladavinu prava, *the Rule of Law*, i prava manjine. To je cijeli jedan sustav vrijednosti i normi utjelovljen u institucijama i običajima koji se uči samo dugotrajnom upotrebom, kroz kontinuitet društvenih odnosa i institucija. Ta suptilna ideološka konstrukcija za čiju su izgradnju učenim pravnicima trebala stoljeća ne prenosi se iz civilizacije u civilizaciju poput tvornice po sistemu “ključ u ruke”. I sam je Luj XIV. znao da njegov Parlament utjelovljuje tradicionalni legitimitet o kojemu mora voditi računa. Izjavljujući “Država, to sam ja”, on je iskazivao postojanje države, različito od njegove osobe, što je suprotno autokratskom despotu.

Osim Češke, sve su ostale demokracije Druge Europe jedna za drugom do 1939. popustile pred totalitarnim vladama: Voldemaras u Litvi, pukovnici u Poljskoj, Horthy u Mađarskoj, Antonescu u Rumunjskoj, Metaxas u Grčkoj, Boris III u Bugarskoj, Pavle u Jugoslaviji, u očekivanju Tita. Taj niz i ta iznimka očito nisu samo proizvod duha vremena⁴. One su svjedočile o ležernosti saveznika, osobito Francuza, koji su vjerovali da je 1920. bilo dovoljno nekoliko političara s nešto pariškog duha da profunkcioniraju izbori, parlamenti i demokratske vlade. Šarmantna naivnost koja nije potpuno lišena aktualnosti ni tri četvrt stoljeća kasnije, iako su danas izbori opći način izbora čelnika.

U carstvima nema države, postoji samo car. Na ruskom jeziku gosudarstvo ne znači država, već vlast suverena (gosudara). Čak ne postoji ni sama ideja neovisne države. U Engleskoj je *habeas corpus* iz 1679. po prvi puta uspostavio vladavinu prava na koje se protiv države svaki građanin mogao pozvati. Trebat će više od jednog stoljeća da Francuska počne slijediti taj primjer i покаže želju nametnuti ga svijetu. Kako nametnuti poštovanje prava čovjeka ako autokrat božanskog porijekla nad svojim podanicima ima sva prava? Ako aga može bez ikakvog suđenja objesiti Srbina ili Grka? Ako čovjek nije gospodar vlastitog tijela, kako će biti gospodar svog vlasništva? I kako dovesti do funkcioniranja ekonomije ako vlasništvo nije nedodirljivo i ako predsjednik može u jednom danu odlučiti oteti uštedevinu svih građana? Država i vladavina prava polako se grade i istinski postoje samo ako su svi, i vladari i “podanici”, uvjereni u njihovo postojanje i njihovu vrhunsku vrijednost. Samo tada država i pravo prestaju biti oružje u rukama snažnijih za tlačenje slabijih.

O DOBROJ UPOTREBI MODELA ZA ANALIZU RAZLIČITOSTI

Da skratimo. Individualizam, država-nacija, kapitalizam, vladavina većine nisu niz karakteristika, već naprotiv, bitna obilježja koja oblikuju model. Nacija i demokracija pretpostavljaju slobodne građane, a i sama socijalna država je individualistička. Kapitalizmu trebaju autonomni poduzetnici i vladavina prava. Niti jedan od ta četiri elementa ne bi mogao postojati bez ostala tri i njihov spoj ne nalazimo nigdje drugdje osim u Zapadnoj Europi, gdje mu je trebalo dvadeset stoljeća da se iskristalizira.

Da se razumijemo, moja namjera nije da ovdje stvaram kulturalnu geografiju Europe, već konstruirati analitičku shemu Zapadne Europe kako bi se utemeljili komparativni studiji društvenih promjena. Drugom sam se Europom poslužio samo s tim ciljem, jače sam naglasio obilježja i kontraste, ne predloživši nikakav model za civilizacije Druge Europe koje mi se čine previše različitima da bi proizlazile iz jednog jedinog mo-

⁴ Istina je da su u Zapadnoj Europi Njemačka i tri sredozemne zemlje imale isti put.

dela. Često se Rusijom služim kao protutežom Francuskoj: između ta dva ekstrema ostale zemlje predstavljaju različite oblike uređenja koje je ova knjiga uzela kao predmet. Neke regije i neke zemlje Druge Europe upoznale su individualističko i sjedilačko seljaštvo i brže su od drugih evoluirale prema zapadnom modelu, osobito Poljska i Mađarska, što je navelo Jenu Szucs (1985.) da razlikuje tri Europe, ali kad ga čitamo razvidno je da je srednja Europa blaža varijacija Istoka, kojem pripada, dok se radikalno razlikuje od Zapada.

Poprilično slobodna skica kakvu sam upravo predstavio pokazala je kako je jedan ideološki model dugo i polagano osvajao Europu. Taj model sačinjen od ideoloških inovacija: individualističke ideje čovjeka; razlike između tri legitimiteta, religioznog, političkog i ekonomskog; pojma kapitala; spoja znanosti i tehnike; vlasti većine; snage ugovora i odnosa povjerenja koji on pretpostavlja; vladavine prava; prava vlasništva na rimski način. To su temeljni elementi zapadnoeuropske civilizacije koji proizlaze iz četiri obilježja modela i koji su jedinstveni u povijesti civilizacija. Povijest naše Europe možemo razumjeti kao napredak i procvat tog modela. Naravno da se takvo iščitavanje može optužiti da je previše providencijalno i da podsjeća na Bossueta. Ali, poslije svega, Tocqueville, Marx, Weber i Durkheim nisu imali drugih ambicija osim analize tog procvata, svatko od njih iz svog kuta.

Očito je da taj model nije nigdje dovršen. Vidi se da je Velika Britanija, koja nikad nije imala snažno seljaštvo, zadržala posebna obilježja, osobito naglašeniji individualizam, manje uravnotežen nego na Kontinentu. U Francusku je kapitalizam prodro kasno i u državnom, kolberovskom⁵ obliku koji pretjerano vrednuje naciju nauštrb pojedinca koji, posljedično tome, svoj individualizam afirmira pobunom protiv države. U Italiji i Njemačkoj nacija i zakon većine vrlo su recentni, u njima su gradovi i kneževine dugo ostali istinska sjedišta moći. Povijest naginje prema tom teorijskom modelu, ali tu i tamo na različite načine. Osim toga, nije rečeno da niti jedno drugo društvo ne bi moglo reproducirati taj model ili varijantu tog modela, Japan i pacifički tigrovi ilustracija su te mogućnosti. Prema Powelsonu, Japan je mogao razviti jedan oblik kapitalizma čim se otvorio prema Zapadu ne samo imitacijom, nego i zato što je već od 14. stoljeća upoznao "ugovorni feudalizam", različit, naravno, ali istog tipa kao na Zapadu, kao što je već primijetio i Marc Bloch.

Razvijajući se, taj je civilizacijski model prešao stoljeća i prilagodio se vrlo različitim društvenim strukturama i tipovima ekonomije, čijoj je uspostavi i napretku doprinio. Individualistički se seljak oslobodio kmetstva, pregovarač se preobrazio u proizvođača, monarhija je eliminirala feudalizam, industrija kapitalizam, i uspostavile su se društvene klase.

⁵ Prema Colbertu, ministru financija Luja XIV. Op. prev.